

e-ISSN 3060-5059

DOI: 10.67227

IJTIMOIIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNAL

Scientific and Innovative Research in
Social and Humanitarian Studies

Vol. 3 • Issue 10

2026

Founded in 2024

publishscience.uz

publish_science_journal@mail.ru

PEER REVIEWED • OPEN ACCESS

ALOHIDA TA'LIMGA EHTIYOJI BO'LGAN O'QUVCHILARNING NUTQIY MULOQOTINI RIVOJLANTIRISH TEXNOLOGIYASI (O'RTA VA OG'IR DARAJADAGI AQLIY ZAIFLIGI BO'LGAN QUYI SINIF O'QUVCHILARI MISOLIDA)

Yuldashev Sodirboy Jurayevich

Qo'qon universiteti, o'qituvchi.

e-mail: sodirjonyuldashev@gmail.com ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-0406-9098>

Annotatsiya.

Mazkur maqolada alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan o'quvchilarning nutqiy muloqotini rivojlantirish texnologiyasining mazmuni, pedagogik-psixologik asoslari va amaliy imkoniyatlari yoritilgan. Alohida ta'lim ehtiyojlariga ega o'quvchilarning nutqiy muloqot ko'nikmalarini shakllantirishda individual yondashuv, korreksion-rivojlantiruvchi ta'lim, kommunikativ faoliyatni faollashtirish hamda verbal va noverbal muloqot vositalaridan samarali foydalanishning ahamiyati ochib berilgan. Maqolada nutqiy muloqotni rivojlantirish jarayonini tizimli, bosqichma-bosqich va o'quvchilarning individual imkoniyatlarini hisobga olgan holda tashkil etishning samaradorligi asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: alohida ta'lim ehtiyojlari, nutqiy muloqot, nutqiy rivojlanish, kommunikativ kompetensiya, korreksion-rivojlantiruvchi ta'lim, pedagogik texnologiya, individual yondashuv, verbal muloqot, noverbal muloqot.

ТЕХНОЛОГИЯ РАЗВИТИЯ РЕЧЕВОЙ КОММУНИКАЦИИ УЧАЩИХСЯ С ОСОБЫМИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМИ ПОТРЕБНОСТЯМИ (НА ПРИМЕРЕ УЧАЩИХСЯ МЛАДШИХ КЛАССОВ С УМЕРЕННОЙ И ТЯЖЁЛОЙ СТЕПЕНЬЮ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫХ НАРУШЕНИЙ)

Юлдашев Содирбой Жураевич

Кокандский университет, преподаватель.

Аннотация.

В данной статье рассматриваются содержание, психолого-педагогические основы и практические возможности технологии развития речевой коммуникации у учащихся с особыми образовательными потребностями. Раскрывается значение индивидуального подхода, коррекционно-развивающего обучения, активизации коммуникативной деятельности, а также эффективного использования вербальных и невербальных средств общения в формировании навыков речевой коммуникации у учащихся с особыми образовательными потребностями. В статье обосновывается эффективность системной и поэтапной организации процесса развития речевой коммуникации с учётом индивидуальных возможностей учащихся.

Ключевые слова: особые образовательные потребности, речевая коммуникация, речевое развитие, коммуникативная компетенция, коррекционно-развивающее обучение, педагогическая технология, индивидуальный подход, вербальная коммуникация, невербальная коммуникация.

TECHNOLOGY FOR DEVELOPING VERBAL COMMUNICATION IN STUDENTS WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS (A CASE STUDY OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS WITH MODERATE AND SEVERE INTELLECTUAL DISABILITIES)

Yuldashev Sodirboy Jurayevich

Kokand University, Lecturer.

Abstract.

This article examines the content, psychological and pedagogical foundations, and practical potential of technology for developing verbal communication in students with special educational needs. It highlights the importance of an individualized approach, corrective and developmental education, the enhancement of communicative activity, and the effective use of verbal and nonverbal means of communication in developing communication skills among students with special educational needs. The article substantiates the effectiveness of organizing the process of verbal communication development systematically and progressively, taking into account students' individual abilities and needs.

Keywords: special educational needs, verbal communication, speech development, communicative competence, corrective and developmental education,

pedagogical technology, individualized approach, verbal communication, nonverbal communication.

Kirish. Xalqaro tashkilotlar tomonidan 2030-yilgacha belgilangan xalqaro ta'lim konsepsiyasida «bilimning mustahkam poydevoriga ega bo'lish, ijodiy fikrlashni rivojlantirish» dolzarb vazifa sifatida qayd etilgan bo'lib, bu, o'z navbatida, YUNESKO bilan hamkorlikda alohida ta'limga ehtiyoji bo'lgan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalarida bolalarni qo'llab-quvvatlash asosida ularning nutqiy muloqoti va intellektual imkoniyatlarini rivojlantirish zaruratini yuzaga keltirmoqda. Respublikamizda 2023-yil 1-iyunda tashkil etilgan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Ijtimoiy himoya milliy agentligi tasarrufiga barcha maxsus ta'lim muassasalarining o'tkazilishi, bir qator farmon va qarorlarning qabul qilinishi bunga yaqqol misol bo'ladi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi PF-5712-sonli «O'zbekiston Respublikasi xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida»gi Farmoni [2], 2022-yil 11-maydagi PF-134-sonli «2022–2026-yillarda xalq ta'limini rivojlantirish bo'yicha milliy dasturni tasdiqlash to'g'risida»gi Farmoni [3], O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil dekabrda PQ-57-sonli «Nogironligi bo'lgan shaxslarni har tomonlama qo'llab-quvvatlash, ularning bandligiga ko'maklashish hamda ijtimoiy faolligini yanada oshirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi Qarori [4], 2020-yil 13-oktabrdagi PQ-4860-sonli «Alohida ta'limga ehtiyoji bo'lgan bolalarga ta'lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Qaroriga [4] asosan, respublikamizda jismoniy yoki psixik rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarni o'qitish va tarbiyalash davlatimizning ta'lim sohasidagi ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida belgilab olindi. O'quvchilarda kognitiv faoliyatning yuqori shakllari rivojlanmaganligi, qo'pol tizimli nutq buzilishlarida namoyon bo'ladigan og'ir aqliy rivojlanish nuqsonlari bu bolalarning kommunikativ kompetensiyasi juda past darajada bo'lishiga sabab bo'ladi. Bu esa ularning zamonaviy jamiyatga moslashuvi va unda hayot kechirish jarayonini murakkablashtiradi. Zamonaviy shaxsga yo'naltirilgan yondashuv har bir o'quvchining aqliy rivojlanishi, shaxsiy va ijtimoiy o'sishi uchun yetarli sharoitlar yaratishda ustuvor ahamiyatga ega. Ijtimoiylashtirish jamiyatga moslashish jarayoni sifatida aqli zaif quyi sinf o'quvchilari uchun nafaqat ortiqcha qiyinchilik tug'dirmaydigan sharoitlarni yaratishni, balki ularni real hayotdagi va ijtimoiy muammolarni mustaqil ravishda hal qilishga tayyorlashni ham nazarda tutadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Ta'lim texnologiyasi — bu o'quv jarayonida o'qituvchi va o'quvchi faoliyatining tizimi bo'lib, u belgilangan tashkiliy tamoyillar hamda maqsadlar, mazmun va usullarning o'zaro bog'liqligiga muvofiq muayyan g'oya asosida shakllanadi [7.124]. Zamonaviy didaktikada turli xil ta'lim texnologiyalari aniqlangan va tavsiflangan: strukturaviy-mantiqiy, o'yinga asoslangan, kompyuterga asoslangan, dialogik va treningga asoslangan texnologiyalar. O'rta va og'ir darajadagi aqli zaif o'quvchilarning psixofiziologik xususiyatlarini, ularning kognitiv qiziqishlari darajasini va o'rganish qobiliyatini hisobga olgan holda, biz ushbu toifadagi o'quvchilarni maxsus maktabda o'qitish uchun o'yinga asoslangan ta'lim texnologiyasini tanladik. O'yinga asoslangan texnologiyalar o'qituvchi va o'quvchilar o'rtasida muayyan syujetni (o'yin, ertak, spektakl, biznes muloqoti) amalga oshirish orqali o'zaro ta'sirning o'yin shaklini ifodalaydi. Ta'limiy maqsadlar o'yin mazmuniga kiritilgan. Ta'lim jarayonida ko'ngilochar, teatrlashtirilgan, biznes, rolli va kompyuter o'yinlari qo'llaniladi [4.124]. Bizning fikrimizcha, o'yin va o'yin faoliyati o'rta va og'ir darajadagi aqli zaif o'quvchilarda muloqotni rivojlantirishning samarali vositasi bo'lib xizmat qilishi kerak. Tajribaning shakllantiruvchi bosqichidagi asosiy g'oya ikki turdagi faoliyatni — o'yin va o'rganishni (bundan keyin ta'limiy-o'yin faoliyati deb yuritiladi) birlashtirish va shu asosda nutqni rivojlantirish darslari doirasida bolalar va o'qituvchi o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni maqsadli tashkil etishdan iborat. Nutqni rivojlantirish darslarini o'yin asosida modellashtirish simulyatsiya qilingan, improvizatsiyalashgan muloqot vaziyatlarini yaratishga imkon beradi. Bu, bizning fikrimizcha, og'zaki muloqotni rivojlantirish uchun zarur asos hisoblanadi, chunki o'rta va og'ir darajadagi aqli zaif o'quvchilarda muloqot ko'nikmalari va og'zaki nutqni bir vaqtning o'zida rivojlantirishga yordam beradi. O'quvchilarning ta'limiy-o'yin faoliyati orqali o'zaro ta'siri konsepsiyasi umumiy va, ayniqsa, ixtisoslashgan pedagogika uchun yangi bo'lgan interaktiv o'rganish konsepsiyasining tarkibiy qismlaridan biridir. Interaktiv o'rganish (inglizcha «interaction» — o'zaro ta'sir so'zidan) — bu o'quvchining o'quv muhiti bilan o'zaro ta'siriga asoslangan ta'lim bo'lib, unda o'quv muhiti tajriba orttirish uchun platforma vazifasini bajaradi. O'rta va og'ir darajadagi aqli zaif o'quvchilar o'quv jarayonining to'laqonli ishtirokchilariga aylanadilar, ularning tajribasi ta'limiy bilimlarning asosiy manbai bo'lib xizmat qiladi. O'qituvchi (moderator) tayyor bilimlarni bermaydi, balki ishtirokchilarni mustaqil ravishda izlanishga undaydi. An'anaviy ta'lim bilan solishtirganda, interaktiv ta'lim o'qituvchi va o'rta hamda og'ir darajadagi aqli zaif o'quvchilar o'rtasidagi o'zaro ta'sirni o'zgartiradi: o'qituvchining faoliyati o'quvchilarning faoliyatiga yo'l ochadi va o'qituvchining vazifasi ularning tashabbusi uchun sharoit yaratishdan iborat bo'ladi. O'qituvchi ta'limiy ma'lumotlarni filtrllovchi vositachi roldan voz kechadi va buning o'rniga faoliyatni tashkil etishda yordamchi hamda axborot manbalaridan biri sifatida ishtirok etadi [7.111]. Umumiy pedagogikada bu turdagi ta'lim E. V. Korotayevaning asarlarida batafsil bayon etilgan [65]. Interaktiv ish shakllarining ta'limiy salohiyati ham muhimdir. Ular o'quvchilar o'rtasida hissiy aloqalarni o'rnatishga yordam beradi, jamoaviy ishlashni o'rgatadi, stressni yengillashtiradi va o'quvchilarda xavfsizlik, o'zaro tushunish, o'zini o'zi ta'minlash hamda o'z-o'ziga xizmat qilish tuyg'ularini shakllantirishga yordam beradi.

Interaktiv ta'limni hozirgi vaqtda maktab amaliyotida ikki usulda amalga oshirish mumkin: a) «Muloqot madaniyati», «Ritorika», «Biz odamlar orasida yashaymiz» va boshqalar kabi maxsus kurslar va tanlov fanlarini joriy etish; b) o'quvchilar uchun «muloqot maydoni» yaratish maqsadida ta'limiy vaziyatlardan maksimal darajada foydalanish. Nutqiy muloqotni rivojlantirish darslari ana shunday «muloqot maydoni»ga aylandi. Ta'limiy tajribaning konseptual asoslari nutqiy muloqotning mohiyati va ahamiyatini, kommunikativ ko'nikmalarni rivojlantirishni va shu asosda og'zaki nutqni rivojlantirishni nazariy jihatdan asoslaydigan psixologik va pedagogik tadqiqotlarga tayanadi (E. N.

Vinarskaya, V. I. Lipakova, M. I. Lisina, A. G. Ruzskaya, A. V. Mudrik, N. A. Suvorova va boshqalar).

Og'zaki nutqni rivojlantirish uchun maxsus, maqsadli korreksion-pedagogik choralar tizimini ishlab chiqishda biz og'zaki nutqiy ifodalarni idrok etish, ongli anglash va hosil qilish jarayonini tushunishda psixolingvistik yondashuvga tayandik (L. S. Vygotskiy, A. R. Luriya, A. A. Leontyev, A. N. Leontyev, I. A. Zimnyaya, Saxarniy, T. V. Axutina va boshqalar). Ushbu yondashuv nutqni yagona, murakkab, ko'p darajali va ko'p komponentli tizim sifatida ko'rib chiqishga asoslangan.

Binobarin, ushbu toifadagi shaxslarga og'zaki nutqni o'rgatish turli yo'nalishlarda — murojaat qilingan nutqni tushunish, fonematik idrok va eshitishni rivojlantirish, artikulyatsion motorikani takomillashtirish, minimal faol lug'atni shakllantirish, oddiy sodda jumlar va izchil gaplar tuzishni o'rgatish, dialogik nutq shakllari hamda izchil monologik nutqni rivojlantirish orqali amalga oshirilishi kerak.

O'z navbatida, nutqning ichki va tashqi mexanizmlarini takomillashtirishga o'rta va og'ir darajadagi aqli zaif quyi sinf o'quvchisining hozirgi rivojlanish zonasida mavjud bo'lgan og'zaki muloqot vositalaridan foydalanish tajribasini to'plash, turli subyekti yo'nalishlar va kommunikativ maqsadlarga ega bo'lgan, asta-sekin murakkablashib boradigan kommunikativ vaziyatlarga izchil jalb etish orqali erishish kerak.

O'rta va og'ir darajadagi aqli zaif o'quvchilarda talaffuz nuqsonlari odatda miyaning og'ir organik patologiyasi bilan bog'liq bo'lganligi va ularni tuzatish qiyinligi sababli, og'zaki nutqni rivojlantirishning asosiy yo'nalishi og'zaki muloqotni, xususan, nutqning kommunikativ funksiyasini rivojlantirishga qaratilishi kerak.

Ta'limiy tajriba mazmunining metodologik asosi ushbu toifadagi o'quvchilarni o'qitishning zamonaviy konsepsiyasi bo'lib, unda barcha yosh bosqichlarida o'rta va og'ir darajadagi aqli zaif o'quvchilarni o'qitish metodologiyasining asosiy talablaridan biri o'yin shaklidan ustuvor vosita sifatida foydalanish ekanligi ta'kidlangan [4.66]. O'yin ko'ngilochar tadbir va dam olish shakli sifatida emas, balki o'qitish va korreksiya vositasi sifatida talqin etiladi [100].

METODOLOGIYA

Tadqiqot metodologiyasi alohida ta'lim ehtiyojlariga ega, o'rta va og'ir darajadagi intellektual rivojlanishida qiyinchiliklari bo'lgan quyi sinf o'quvchilarining nutqiy muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan tizimli, shaxsga yo'naltirilgan, faoliyatga yo'naltirilgan, kommunikativ va korreksion-rivojlantiruvchi yondashuvlarga asoslanadi. Tadqiqot jarayonida o'quvchilarning dastlabki nutqiy va kommunikativ ko'nikmalarini aniqlash, ularni rivojlantirish hamda erishilgan natijalarni baholash bosqichlari amalga oshiriladi. Bunda kuzatish, diagnostika, didaktik va rolli o'yinlar, dramatizatsiya, muloqot vaziyatlarini modellashtirish hamda individual va guruhli mashg'ulotlardan foydalaniladi. Mazkur metodologiya o'quvchilarning og'zaki nutqini, dialogik muloqotini, o'z fikr va ehtiyojlarini ifodalashini hamda tengdoshlari bilan ijtimoiy munosabatga kirishish ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

NATIJA

O'rta va og'ir darajadagi aqli zaif quyi sinf o'quvchilarining ijtimoiylashuvi jarayonida hal qilish qiyin bo'lgan muammolarga boshqa shaxslar bilan shaxslararo muloqot ko'nikmalarining yo'qligi, bunday muloqotga ehtiyojning rivojlanmaganligi va muvaffaqiyatli ijtimoiy o'zaro ta'sir uchun zarur bo'lgan muloqot ko'nikmalarining past darajasi kiradi. Ammo eng muhim cheklovchi omil — bu zamonaviy jamiyatda qabul qilingan asosiy aloqa vositasi sifatida nutqdan foydalanish bilan bog'liq ko'nikmalarining yetarli darajada shakllanmaganligidir. Diagnostik tajriba o'rta va og'ir darajadagi aqli zaif o'quvchilarda kommunikativ passivlik, muloqotga layoqatsizlik va hissiy labillikni aniqladi. Turli muloqot vaziyatlarida qanday harakat qilishni bilishning yetarli emasligi va og'zaki muloqotning juda past darajasi qayd etilgan bo'lib, bu boshqalar bilan o'zaro ta'sir samaradorligini sezilarli darajada pasaytiradi. Shuning uchun, bir tomondan, turli xil texnika va vositalardan foydalangan holda muloqot ko'nikmalarini maxsus rivojlantirish, ikkinchi tomondan, og'zaki nutqni rivojlantirish bo'yicha maqsadli, tizimli ishlarni tashkil qilish zarur. O'rta va og'ir darajadagi aqli zaif o'quvchilarda og'zaki muloqotni rivojlantirish uchun pedagogik texnologiyaning kompleks modelini ishlab chiqish va uning samaradorligini baholash diagnostika, shakllantiruvchi va nazorat-baholash bosqichlarini o'z ichiga olgan psixologik-pedagogik eksperimentni tashkil etish algoritmgiga muvofiq amalga oshirildi.

Algoritm uchta o'zaro bog'liq blokni o'z ichiga oldi: dastlabki diagnostika bloki (1-rasm), korreksion blok (2-rasm) va yakuniy diagnostika bloki (4-rasm).

1-JADVAL. NUTQIY MULOQOT VA NUTQIY RIVOJLANISHNI TASHXISLASH

I BLOK — Kommunikativ kompetentlik 1) Suhbatdoshni ajratish; 2) mustaqil muloqotga kirishish; 3) aloqa o'rnatish motivlarini namoyon etish; 4) muloqot harakatini rejalashtirish; 5) verbal va nonverbal vositalarni tanlash; 6) muloqot natijalarini baholash.	II BLOK — Nutqiy rivojlanish Ekspressiv nutq: bayonotni motorli amalga oshirish, so'z yesalishi, grammatik tuzilish, bog'langan nutq va nominativ funktsiya.
Ichki nutqni baholash So'z ma'nosini tushunish; mantiqiy-grammatik konstruksiyalarni tushunish; fonematik idrokni o'rganish.	Tashxis bosqichining vazifasi O'quvchilarning muloqot qobiliyatlari va nutqni rivojlantirish darajasini o'rganish; keyingi korreksion ishlar uchun dastlabki holatni aniqlash.

1-RASM. DASTLABKI DIAGNOSTIKA SXEMASI

2-RASM. KORREKSION VA RIVOJLANTIRISH ISHLARI SXEMASI

NUTQIY MULOQOT KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHNING TIZIMLI MODELI

METODOLOGIK BLOK

Ijtimoiy buyurtma

Alohida ta'limga ehtiyoj bo'lgan 4-sinf o'quvchilarida nutqiy muloqot ko'nikmalarini rivojlantirish.

Maqsad

Alohida ta'limga ehtiyoj bo'lgan 4-sinf o'quvchilarida nutqiy muloqot ko'nikmalarini rivojlantirish.

VAZIFALAR • YONDASHUVLAR • TAMOYILLAR

Vazifalar

Nutqiy muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishga doir shart-sharoitlarni yaratish, ta'limiy faoliyatni tashkil etish va amalga oshirish.

Yondashuvlar

Tizimli, shaxsga yo'naltirilgan, faoliyatga yo'naltirilgan, kommunikativ, ijtimoiy-interaktiv va korreksion-rivojlantiruvchi.

Tamoyillar

Tizimlilik, izchillik, bosqichma-bosqichlik, individual yondashuv, faoliyatga yo'naltirilganlik va ijtimoiy muhit bilan bog'liqlik.

PEDAGOGIK BLOK

Ta'lim shakli

Guruhli, kichik guruhli, juftlikdagi va individual ishlash.

Metodlar

Vizual yordam, sensorikaga ta'sir etish, emotsional-irodaviy sohaga ta'sir etuvchi o'yinlar, ijtimoiy vaziyatlarini modelashtirish, bosqichma-bosqich o'rgatish va rag'batlantirish.

Ta'lim vositalari

Tarqatma materiallar, vaziyatli va ketma-ket rasmlar, vizual jadvalar, didaktik o'yinlar, kompyuter texnologiyalari.

Texnologiyalar

Hayotiy va ijtimoiy hikoyalar, tengdoshlar yordami, sensorli integratsiya.

BOSQICHLAR

1. Diagnostik-motivatsion

Kommunikativ ehtiyoj va juftlik asosida nutqiy muloqotga kirishish faolligini shakllantirish; oddiy ko'rsatmalarni tushunish, murojaat qilish va vaziyatga mos javob qaytarish.

2. Kommunikativ-interaktiv shakllantiruvchi

Dialogik muloqot, o'z ehtiyojini ifodalash, juftining savoliga mos javob qaytarish, tinglash va tengdoshlar bilan interaktiv hamkorlik ko'nikmalarini rivojlantirish.

3. Amaliyotda qo'llash va mustahkamlash

Shakllangan nutqiy va kommunikativ ko'nikmalarni mustaqil qo'llash, turli vaziyatlarga mos kommunikativ moslashuvni ta'minlash va mustahkamlash.

YAKUNIY BLOK

Baholash mezonlari

Nutqiy-muloqot; ijtimoiy-interaktiv; emotsional-perseptiv; funksional-muloqot.

Rivojlanish darajalari

Yuqori; o'rtadan yuqori; o'rtacha; o'rtadan past; past.

NATIJA

Kutladigan natija

Alohida ta'limga ehtiyoj bo'lgan o'rta va og'ir darajadagi o'quvchilarda nutqiy muloqotni rivojlantirish.

MUHOKAMA

O'rta va og'ir darajadagi aqli zaif bolalar bilan ishlash jarayonida korreksion-pedagogik ishlarning asosini o'qitishning umumiy didaktik tamoyillari (vizuallik — uzatilayotgan ma'lumotda aniq va mavhum tushunchalar o'rtasidagi bo'shliqni to'ldirish sifatida; tizimlilik — o'rta va og'ir darajadagi aqli zaif o'quvchilarning bilim va ko'nikmalarini maqsadli tashkil etish sifatida; o'quvchilarning faolligi va mustaqilligi — ularning o'qituvchiga bog'liqligini cheklash sifatida; nazariya va amaliyot o'rtasidagi bog'liqlik; ta'limning qulayligi — barcha o'quvchilar uchun bilish va o'rganish jarayonida qiyinchiliklarni yengib o'tishga sharoit yaratish sifatida; ilmiy yondashuv) hamda quyidagi maxsus tamoyillar tashkil etadi:

1. O'qitishning amaliy yo'nalishi tamoyili. Nutqni rivojlantirish darslari doirasida maqsadli mashg'ulotlar davomida olingan og'zaki muloqot tajribasi darsdan tashqari mashg'ulotlarda, tadbirlarda va maktab ta'tillari davomida erkin muloqot vaziyatlariga ko'chirilishi hamda mustahkamlanishi kerak. Bunga turli xil darsdan tashqari mashg'ulotlarni tashkil etish va jamoat dam olish maskanlariga (qo'g'irchoq teatri, kinoteatrlar, bolalar bog'lari va boshqalar) tashrif buyurish orqali erishiladi.

2. Ijtimoiy aloqalarni kengaytirish tamoyili. Shu maqsadda an'anaviy darslardan tashqari, ijtimoiy aloqalarni kengaytirish uchun ta'limiy ishlarni tashkil etishning boshqa shakllari ham qo'llanildi. Masalan, ekskursiyalar tashkil

etildi («Transport» mavzusini o'rganishda — «Maktab va uyga yo'l» ekskursiyasi; «Yovvoyi hayvonlar» mavzusini o'rganishda — hayvonot bog'iga ekskursiya va boshqalar).

3. Integratsiyalashgan o'qitish tamoyili. Og'zaki muloqotni rivojlantirish bo'yicha korreksion-rivojlantiruvchi ishlarning muvaffaqiyati o'rta va og'ir darajadagi aqli zaif o'quvchilar uchun mo'ljallangan maktabda bola bilan ishlaydigan barcha mutaxassislarning birgalikdagi sa'y-harakatlariga bog'liq.

3-RASM. MAKTAB MUTAXASSISLARINING O'ZARO TA'SIRI

Logoped Nutq nuqsonlarini tuzatish bo'yicha korreksion ishlar.	Psixolog Hissiy sohani barqarorlashtirish va tengdoshlar guruhida konstruktiv muloqot ko'nikmalarini shakllantirish.	Defektolog-o'qituvchi Ona tili, nutqni rivojlantirish, o'qish va yozish darslarida og'zaki nutqni rivojlantirishga qaratilgan korreksion ishlar.
Jismoniy tarbiya o'qituvchisi Umumiy va psixomotor funksiyalarni rivojlantirish.	Musika o'qituvchisi Nutqning tempo-ritmik tomonini rivojlantirish.	Tasviriy san'at o'qituvchisi Mayda qo'l motorikasini rivojlantirish.

O'rta va og'ir darajadagi aqli zaif o'quvchilarda og'zaki nutqiy muloqotni shakllantirish bosqichida korreksion-pedagogik texnologiyaning maqsadi og'zaki muloqotni rivojlantirish uchun maxsus sharoitlar yaratish (nutqni rivojlantirish darslari doirasida maxsus tashkil etilgan o'yin faoliyati orqali muloqot vaziyatlarini modellashtrish) va shu asosda o'quvchilarning kommunikativ ko'nikmalari hamda og'zaki nutqini bir vaqtning o'zida rivojlantirishdan iborat. Bu maqsad quyidagi asosiy vazifalarni belgilab berdi.

1. Ijtimoiy ahamiyatga ega shaxslararo muloqot ko'nikmalarini rivojlantirish.

2. Og'zaki nutqni rivojlantirish:

- O'quvchilarning barcha turdagi jarayonlarda og'zaki faolligini rivojlantirish;
- Ham impressiv, ham ekspressiv nutqni rivojlantirish;
- Passiv va faol lug'atni boyitish;
- Nutqning grammatik tuzilishini rivojlantirish;
- Nutqning shakllangan funksiyalari va shakllarini (xususan, dialogik nutqni) rivojlantirish;
- Bolalarga hikoya qilishni rejalashtirishni o'rgatish (o'qituvchi savollari, diagrammalar, rasmlar ketma-ketligi va boshqalar);
- Mayda motorikani rivojlantirish;
- Eshitish diqqati, xotirasi va fonematik eshitishni rivojlantirish;
- Nutqda intonatsion ekspressivlikni rivojlantirish (mavjud imkoniyatlar va cheklovlarni hisobga olgan holda).

Belgilangan maqsad va vazifalarga asoslanib, o'rta va og'ir darajadagi aqli zaif o'quvchilarda og'zaki nutqiy muloqotni rivojlantirish bo'yicha korreksion ishlar metodologiyasi ishlab chiqildi. O'rta va og'ir darajadagi aqli zaif o'quvchilarda og'zaki muloqotni rivojlantirish uchun biz nutq o'stirish darslarini tanladik (asosiy o'quv dasturiga muvofiq «Atrofdagi voqelikning obyektlari va hodisalarini o'rganishga asoslangan nutqni rivojlantirish» kursi). Nutq o'stirish darslari o'quv dasturiga muvofiq haftada ikki marta o'tkaziladi (yiliga jami 68 soat).

O'rta va og'ir darajadagi aqli zaif o'quvchilar uchun mo'ljallangan maxsus maktabda sinf-dars tizimi asosiy o'qitish shakli bo'lib, unda bir xil yoshdagi bolalar bitta sinfga birlashtiriladi. Ta'lim jarayonini tashkil etishning asosiy shakli sifatida dars, asosan, yuzma-yuz ishlashni o'z ichiga oladi. Bu jarayonda o'qituvchi individual va differensial yondashuvni qo'llaydi [4.22]. Tajribaning aniqlash bosqichida (4-sinflar) o'rganilgan sinf guruhlar muloqot ko'nikmalari va og'zaki nutqni o'zlashtirishning turli darajalari bilan ajralib turardi. Tajriba guruhining har ikki sinfida biz pedagogik tajribaning aniqlash bosqichida olingan diagnostik ma'lumotlar asosida o'quvchilar guruhlarini ularning kommunikativ va nutqiy rivojlanish darajasiga qarab aniqladik. Og'zaki muloqotni rivojlantirishning mazmuni, usullari va texnikalari maxsus ta'lim o'qituvchilari — oligofrenopedagoglar tomonidan o'rganilgan rivojlanish parametrlariga muvofiq, o'quvchilarning aniqlangan xususiyatlarini hisobga olgan holda tanlandi. O'rta va og'ir darajadagi aqli zaif o'quvchilar uchun mo'ljallangan maktabda ushbu toifadagi o'quvchilarning og'zaki muloqot ko'nikmalarini rivojlantirish uchun maxsus o'quv sharoitlari yaratildi.

1. O'qitish o'yin orqali olib borildi, bu esa yoshidan qat'i nazar, o'rta va og'ir darajadagi aqli zaif bolalar uchun qulay

hisoblanadi. Barcha bolalarni boshqalar bilan og'zaki muloqotning qulay shakllariga jalb qilish uchun biz o'yinli modellashtirish deb nomlangan interaktiv o'qitish usulidan foydalandik. Bu usul rolli o'yinlar va dramatisatsiya orqali og'zaki muloqot vaziyatlarini rivojlantirishga qaratilgan. Shu maqsadda biz barcha sinf darajalarida atrofdagi voqelikning obyektlari va hodisalarini o'rganishga asoslangan nutqni rivojlantirish o'quv dasturini qayta ko'rib chiqdik. Unda nutq mavzulari umumlashtirilgan uchta tematik bo'limga birlashtirildi:

I bo'lim. Obyektlar va narsalar dunyosi (28 soat);

II bo'lim. Tabiatga kirish (20 soat);

III bo'lim. Men va mening atrof-muhitim (20 soat).

Har bir bo'limning nutq mavzulari asosida o'yin modullari ishlab chiqildi. Ular doirasida dasturda berilgan bo'limlarning har bir nutq mavzusi uchun o'yinlar va o'yin mashqlari tanlandi.

O'yin materiallari aqli zaif o'quvchilarning muloqot psixologiyasi va xulq-atvoriga zamonaviy yondashuvlar asosida ishlab chiqildi (D. M. Mallaev, P. O. Omarova, O. A. Bajukova, L. M. Shipitsina, E. S. Slepovich, A. M. Polyakov, S. V. Solovyeva).

Alohida ta'limga ehtiyoji bo'lgan o'rta va og'ir darajadagi intellektual rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarni tarbiyalash va o'qitish bo'yicha ixtisoslashtirilgan adabiyotlarda tasvirlangan hamda biz tomonidan ishlab chiqilgan, sinovdan o'tkazilgan va moslashtirilgan o'yinlar, bir tomondan, nutqni rivojlantirish darslari mavzulariga muvofiq, ikkinchi tomondan, nutqiy muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishning zaruriy komponenti sifatida tizimlashtirildi va tanlandi.

Haqiqiy muloqot va vizualizatsiya qilingan o'yinlar badiiy pedagogika va art-terapiya usullaridan biri bo'lib, quyidagi shakllarda taqdim etiladi:

- Rejissyorlik o'yinlari (bola o'z hikoyasini sahnalashtiradi, ham rejissyor, ham aktyor sifatida harakat qiladi);
- Dramatisatsiya o'yinlari (bola o'z rolini sahnalashtiradi, qahramonlarning harakatlariga taqlid qiladi; masalan, «Avtobusda» o'yinida haydovchi rolini bajaradi);
- Qo'g'irchoq teatri (bola figuralarni o'z roliga muvofiq tekislikdagi, barmoq yoki qo'g'irchoq teatriidagi kabi harakatlantiradi);
- Soya teatri.

O'rta va og'ir darajadagi aqli zaif o'quvchilarning muloqot va xulq-atvorini tuzatish uchun ushbu o'yinlarni tanlash tasodifiy emas. Ushbu turdagi o'yinlarni tashkil qilish orqali o'qituvchi o'quvchilarda muloqot sherigining hissiy holatini tushunish (yuz ifodalari va pantomima yordamida faollashtirib, turli hissiy holatlarni sahnalashtirish), muloqotda zarur masofani saqlash hamda sherikning kayfiyati va hozirgi paytda muloqot qilish istagi yoki istamasligiga qarab yo'l tutish qobiliyatlarini shakllantirish imkoniyatiga ega bo'ladi. Ushbu o'yinlar alohida ta'limga ehtiyoji bo'lgan o'rta va og'ir darajadagi aqli zaif o'quvchilarning muloqot paytida duch keladigan turli xil xulq-atvor reaksiyalarini qayta tiklaydi. Rolli o'yinlar eski patologik kommunikativ va xulq-atvor stereotiplarini buzishga qaratilgan [7] (masalan, «Avtobusda» o'yinida kattalar va nogironligi bo'lgan shaxslarga joy berish).

2. Interaktiv o'rganish tamoyillariga asoslangan ta'lim va o'yin mashg'ulotlari orqali bolalar guruhi (sinf) a'zolari o'rtasida o'zaro ta'sirni o'rnatish.

«Interactive» so'zi inglizcha «interact» so'zidan kelib chiqqan bo'lib, bu yerda «inter» — o'zaro, «act» — harakat qilish degan ma'noni anglatadi. «Interactivity» o'zaro ta'sir qilish yoki muloqotda ishtirok etish qobiliyatini anglatadi. Shuning uchun interaktiv o'rganish, avvalo, dialogik o'rganishdir [7]. Dialog an'anaviy o'qitish usullari bilan ham uyg'unlashishi mumkin, lekin faqat o'qituvchi-o'quvchi yoki o'qituvchi-o'quvchilar guruhi (sinf) yo'nalishlarida amalga oshadi. Interaktiv o'rganishda dialog, shuningdek, o'quvchi-o'quvchi (juftlik ishi), o'quvchi-o'quvchilar guruhi (guruh ishi), o'quvchi-sinf yoki o'quvchi-o'quvchilar guruhi-sinf (guruh ishi taqdimoti) yo'nalishlarida ham quriladi.

Ta'lim va o'yin jarayonidagi o'zaro ta'sirni tashkil qilishda biz muloqot doirasi va tajribasini maksimal darajada oshirish tamoyilidan foydalandik. Avvalo, bu kichik guruhlarini shakllantirishning o'zgaruvchanligida amalga oshirildi. O'quv yili davomida nutqni rivojlantirishga oid 68 ta darsning har birida sahnalashtirish o'yinlari, dialog yoki sahnalashtirishni o'z ichiga olgan rolli o'yinlar davomida har safar yangi ishtirokchilardan guruhlar (juftliklar, uchliklar, to'rtliklar) tuzildi. Bundan tashqari, maxsus tashkil etilgan o'yinlar davomida o'quvchilarning rolli o'yin yuklamasi doimiy ravishda o'zgarib turdi.

Masalan, mashg'ulotlar bolalar shoirlari (Anvar Obidjon, Shukur Sa'dulla, Kavsar Turdiyeva)ning [2015, 2013] she'riy to'plamlari asosida dramatik asarlarni sahnalashtirish, bolalarning she'r matnlarini oldindan yodlab olishi, muallif va she'r qahramonlarining rollari bilan tanishtirish jarayonlarida amalga oshirildi.

Masalan, «Turli iqlim hayvonlari» (4-sinf) nutq mavzusini o'rganayotganda, «Chumchuq ovqatlangan joyda» asari asosida sahnalashtirilgan o'yin davomida muallif hayvonot bog'i hayvonlarini sanab o'tib, hayvonlar rolini o'ynayotgan o'quvchilarni o'zi nomlaganidek, tasodifiy ravishda doiraga olib kirishi kerak edi. O'quvchilar esa, o'z navbatida, uning ko'rsatmalariga amal qilishdi. Muallifning bu turli roli o'quvchilarga yuklatildi. Bu o'quvchilarga mustaqil ravishda har bir hayvonning o'ziga xosligini his qilish imkonini berdi va o'quvchilar guruhida o'zaro ta'sirni rivojlantirdi.

Ijtimoiy muloqotni maksimal darajada oshirish tamoyiliga amal qilib, biz bir nechta nutqni rivojlantirish darslarida o'quvchilar va qiziqarli insonlar o'rtasida uchrashuvlar tashkil qildik. Masalan, «Transport» mavzusini o'rganayotganda, biz avtobus haydovchisini maktabga taklif qildik. «Kiyim» mavzusini o'rganayotganda, biz maktab tikuvchilik ustaxonasida mehnat o'qituvchisi bilan qo'shma dars tashkil qildik, unda sinf o'quvchilari kiyim tikish jarayonini namoyish etdilar. Bu «Mehmonga xush kelibsiz» mavzusida to'plangan og'zaki muloqot tajribasini yangi vaziyatga — notanish odamlar bilan muloqotga ko'chirishni osonlashtirdi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, alohida ta'lim ehtiyojlariga ega bo'lgan o'rta va og'ir darajadagi aqli zaif quyi sinf o'quvchilarida nutqiy muloqot ko'nikmalarini rivojlantirish maxsus tashkil etilgan, tizimli va bosqichma-bosqich pedagogik yondashuvni talab etadi. Mazkur toifadagi o'quvchilarda kommunikativ faollikning pastligi, og'zaki nutq imkoniyatlarining cheklanganligi hamda ijtimoiy munosabatlarga kirishishdagi qiyinchiliklar nutqiy muloqotni maqsadli rivojlantirish zaruratini yuzaga keltiradi. Nutqiy muloqotni rivojlantirish jarayonida o'quvchilarning individual imkoniyatlari va rivojlanish xususiyatlarini hisobga olish, korreksion-rivojlantiruvchi mashg'ulotlarni izchil tashkil etish, verbal va nonverbal muloqot vositalaridan foydalanish muhim ahamiyatga ega.

Shuningdek, o'yin faoliyati, ko'rgazmali vositalar, amaliy mashqlar va turli kommunikativ vaziyatlarni qo'llash o'quvchilarning muloqotga bo'lgan ehtiyojini faollashtirish, faol lug'atini boyitish, sodda gaplar tuzish, dialogik nutq hamda o'z fikr va ehtiyojlarini ifodalash ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Maqolada yoritilgan texnologiyaning diagnostika, korreksion-rivojlantiruvchi ishlar va yakuniy baholash bosqichlaridan iboratligi nutqiy muloqotni rivojlantirish jarayonini izchil tashkil etish imkonini beradi. Bunda pedagog, logoped, psixolog va boshqa mutaxassislarining o'zaro hamkorligi ta'limiy hamda korreksion ishlarning uzviyligini ta'minlashda muhim o'rin tutadi.

Shunday qilib, alohida ta'lim ehtiyojlariga ega bo'lgan o'quvchilarning nutqiy muloqotini rivojlantirishda individual yondashuv, tizimlilik, izchillik va kompleks korreksion-pedagogik faoliyatni uyg'unlashtirish zarur. Ushbu yondashuv o'quvchilarning kommunikativ kompetensiyasini shakllantirish, ijtimoiy muhitga moslashishi va kundalik hayotda muloqot vositalaridan imkon qadar mustaqil foydalanishiga ko'maklashadi. Shu bilan birga, mazkur texnologiyaning samaradorligini aniqlash uchun uning amaliy qo'llanilishi va natijalarini diagnostik ko'rsatkichlar asosida baholash muhimdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – 1992-yil 8-dekabrda qabul qilingan // Xalq so'zi. – 1992-yil 15-dekabr.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi PF-5712-son «O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida»gi Farmoni. – URL: <https://lex.uz/uz/acts/-4312785>.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 11-maydagi PF-134-son «2022–2026-yillarda xalq ta'limini rivojlantirish bo'yicha milliy dasturni tasdiqlash to'g'risida»gi Farmoni. – URL: <https://lex.uz/uz/acts/-6008663>.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 13-oktabrdagi PQ-4860-son «Nogironligi bo'lgan shaxslarni har tomonlama qo'llab-quvvatlash, ularning bandligiga ko'maklashish hamda ijtimoiy faolligini yanada oshirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi qarori.
5. Ayupova M. Yu. Logopediya: darslik. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2014.
6. Alisher Navoiy. Muhokamat ul-lug'atayn. – Toshkent, 2015.
7. Ahmad Yugnakiy. Hibat ul-haqoyiq. – Toshkent, 1971.
8. Андреева Г. М. Социальная психология: учебник для высших учебных заведений. – Москва: Аспект Пресс, 2000. – 376 с.